

SEXTUS EMPİRİCUS'UN KAVRAM TEORİSİ ELEŞTİRİLERİ

Yunus Emre AKBAY*

Öz

Doğru bilginin imkânını dogmatik olarak kabul ve ret edenlerin felsefe yapış şekillerini iki başlıkta ele alıp yadsıyan Sextus Empiricus, kendi ekolü olan Phyrhoncu Septiklerin alternatif bir felsefi yaklaşım sergilediği iddiasındadır. Yargıyı askıya alarak zihinsel dinginliği yakalamayı amaç edinen bu yaklaşımda dogmatik anlamda hiçbir konuda olumlu ya da olumsuz bir yargıda bulunmamak esastır. Bilginin özne ve nesne arasındaki bir faaliyet olduğu varsayıldığında, kaçınılmaz olarak Septikler de kavramlara bir zemin tesis etmektedirler. Bu çalışmada Sextus Empiricus'un yargıyı askıya alma amaçlı felsefesinde kavramın mahiyeti ve işlevi, onun diğer filozoflara yönelttiği eleştiriler ışığında ele alınıp incelenmektedir. Araştırmanın iddiası, Empiricus'un felsefesinde bir kavram teorisinden bahsetmenin mümkün olduğu yönündedir. Makalede felsefi bir etkinlik olarak Empiricus'un duyum temelli öznel kavram teorisi inşası ve Septik felsefe açısından kullanılışı, filozofun çeşitli eserleri üzerinden örneklendirilerek analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Mantık, Sextus Empiricus, Kavram Teorisi.

The Criticisms of Sextus Empiricus on Concept Theories

Abstract

Sextus Empiricus, who denies the philosophical ways both accepting the possibility of true knowledge and rejecting it dogmatically under two headings, argues that his school Phyrhonian Sceptics display an alternative philosophical approach. In this approach, which aims to achieve mental calmness by suspending the judgement, it is essential not to make any positive or negative judgment dogmatically. Assuming that knowledge is an activity between the subject and the object, the concepts must inevitably be grounded by Sceptics. In the study, the nature and function of the concept in Sextus Empiricus' philosophy of suspending the judgement is examined in the light of his criticism of other philosophers. The study claims to show that it is possible to speak of a concept theory in the philosophy of the Empiricus. In the article, Empiricus' construction of sense-based subjective concept theory and its usage in terms of Sceptic philosophy as a philosophical activity is supported by exemplifying the various works of the philosopher.

Key Words: Philosophy, Logic, Sextus Empiricus, Concept Theory.

Giriş

Sextus Empiricus (MS. II-III yüzyıl), Phyrhoncu Septikler'in bir üyesi olarak bu geleneğin felsefi görüşlerini içeren eserler bırakmıştır. O, bu eserlerinde kendi ekolünün felsefe yapış şekli, amacı ve yöntemine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Duyumun ve deneyimin rehberliğinde dogmatik bir yaşamdan uzak kalarak, mantıkî ve felsefi hiçbir yargıyı kesin ve dogmatik olarak kabul veya ret etmeyi yadsıyan, her önerme karşısında yargıyı askıya almayı amaç edinen bir felsefe yapış tarzı

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Mantık Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-1050-4926 emreakbay@sdu.edu.tr

ortaya koyan filozof, diğer felsefi ekollerden kendilerini ayıştırmaktadır.¹ O, Pythagoras, Herakleitos, Parmenides, Platon, Aristoteles, Stoacılar ve Epikürçüler gibi doğru bilginin mümkün olduğunu kabul edenlerle, Sofistler ve Akademik Septikler gibi bunu ret edenleri iki ana grupta ele almakta, Phyrhoncu Septiklerin alternatif üçüncü bir ekol olduğunu belirtmektedir.² Sextus, dogmatikliğe düşmeden hakikatin araştırılmasına devam ettiklerini belirterek, kendilerine kadar gelen felsefe tarihinde, kendinden açık veya kanıtlanmış bir temelden hareketle herhangi bir kesin yargıda bulunmayı mümkün kılacak zeminin bulunmadığını iddia ederek diğer ekolleri eleştirmektedir.³ Dolayısıyla Sextus, eleştiriyi mümkün kılan ancak kesin bir yargıda bulunmaya engel olan ve üçüncü bir tarz felsefe yapmaya imkân veren bir kavram⁴ anlayışı öne sürmektedir. Öyleyse Sextus Empiricus'a göre kavram nedir? Yargılar hakkında niçin bir doğruluk değeri vermek yerine onları askıya almak gerekmektedir? Kavram bu süreçte nasıl bir rol oynamaktadır? Bu çalışmada, Sextus Empiricus'un eserleri bağlamında kavramın Phyrhoncu Septiklerdeki mahiyeti ve işlevi mantık felsefesi kapsamında ele alınıp incelenecektir.⁵

Filozofun kavramdan ne anladığını ortaya koymak adına çalışmada öncelikle onun genel felsefesine değinilecektir. Akabinde kavramın içeriğini doğru bilgi (episteme) anlamında aşkın özler kurgusuyla ortaya koyan Pythagoras, Herakleitos, Parmenides ve Platon'a yönelttiği eleştirilere yer verilecektir. Sonrasında kavramın içeriğini içkin öz kurgusuyla temellendirerek doğru bilgiyi mümkün gören Aristoteles, Stoacılar ve Epikürçülere yaptığı eleştiriler analiz edilecektir. Son olarak, bu eleştiriler ve eserlerindeki kavrama dair veriler ışığında Sextus'un kavramdan ne anladığı bir öneri şeklinde ortaya konulacaktır. Makalede metin analizi ve karşılaştırma yöntem olarak kullanılacaktır.

1. Phyrhoncu Septikler Felsefesinin Genel Özellikleri

Sextus'a göre felsefe yapış tarzı, Pythagorasçılar, Parmenides, Herakleitos, Platon, Aristoteles, Epikürçüler ve Stoacılar gibi doğru bilginin (episteme) mümkün olduğunu kesin kabul edenler ile Sofistler ve Akademik Septikler gibi bunun mümkün olmadığını kesin bir surette ileri sürenler arasında çeşitlenmektedir. Her iki grupta iddialarında kesin olarak bir nihaî yargıya vardıkları için felsefe yapış şekillerinde dogmatik bir tutuma düşmüşlerdir. Oysa Phyrhoncu Septikler, bu konuda dogmatik olarak bilginin imkânını ne ret ne de kabul ederek onlardan farklı bir tarzda, dogmatik olmayan bir yolla felsefe yapmanın mümkün olduğunu söylerler.⁶ Phyrhon'un (MÖ 360-270) görüşlerine dayalı öğretilerin toplamı olarak görülen bu ekol takipçileri Phyrhoncu Septikler ya da Şüpheliler olarak adlandırılır.⁷ Bu ekol, felsefi soruşturmanın hakikati (aletheis) henüz bulamadığını gerekçe göstererek takipçilerine araştırmalarına devam etmeyi salık verir.⁸ Sextus, hakikati tam bilgiyle kavradığını iddia eden diğer ekollerin kriterleri incelendiğinde, aslında onların

¹ Sextus Empiricus, *Phyrhonculuğun Ana Hatları*, II. Kitap, fr. 246, s. 190, (içinde Çev. M. Kaya Sütçüoğlu, *Kuşkuculuk*), Ayrıntı, İstanbul, 2017. Bu eserde Sextus'un şu üç eseri mevcuttur: *Phyrhonculuğun Ana Hatları* (PA), *Mantikçılara Karşı* (MK) ve *Fizikçilere Karşı* (FK). Aksi belirtilmediği sürece bu kaynaktaki eserlere parantez içindeki kısaltmalarla atıfta bulunulacaktır. Tad Brennan, *Ethics Epistemology in Sextus Empiricus*, Routledge, New York and London, 1999, s. 1.

² *Phyrhonculuğun Ana Hatları* -I, fr. 1-4, s. 41.

³ PA-I, fr. 25-29, s. 48-49.

⁴ Kavramak (conceive) kökünden gelen kavram (concept), en genel manada "bir nesnenin, bir fikrin, bizim düşüncemizden bağımsız olan bir şeyin, kavranılması" ya da "bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı; soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ve soyutluk derecesi sergileyen bir düşünce, fikir ya da ide" şeklinde tanımlanır. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantık*, Elis Yayınları, Ankara, 2012, s. 58 bkz. "kavram" maddesi, Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 7. Baskı, Paradigma, İstanbul, 2010, s. 67.

⁵ Kavram teorilerinin ele alınışları için bkz. Morris Weitz, *Theories of Concepts, A History of the Major Philosophical Tradition*, Routledge, New York & London, 1988.

⁶ PA-I, fr. 1-5, s.1-2, fr. 210-241, s. 95-106.

⁷ Sextus ekol taraftarlarını *araştırmacı* (zetein) *sorgulayıcı* (skepteshai) *araştırmacı* (zetetike), zihin durumları nedeniyle *kaçıncı* (efektike), onay vermemeleri nedeniyle *kararsız* (amekhanein), *kuşku duyma* nedeniyle (eporein) Phyrhon'u takip ettikleri nedeniyle *Phyrhoncu* olarak isimlendirildiğini belirtir. Bkz. PA-I, fr. 7, s. 42.

⁸ Sextus Empiricus, *Against Those in the Disciplines*, Tr. Richard Bett, Oxford University Press, Oxford, 2018, fr. 6-7, s. 40. Bu eser Sextus'un şu kitaplarından oluşur: *Against the Grammarians* (AG), *Against the Rhetoricians* (AR), *Against the Geometers* (AGo), *Against the Arithmeticians* (AA), *Against the Astrologers* (AAs) ve *Against the Musicians* (AMs) adlı eserler vardır. Parantez içindeki gibi atıfta bulunulacaktır.

bunu ortaya koyamadıklarını savunur. Çünkü Sextus, savunucusu olduğu ekolün sözcüsü olarak, hakikatin ne kendinden açık bir temelle, ne de metotla ortaya konulamayacağını yazdığı eserlerle ortaya koyduğu iddiasındadır.⁹ Bu nedenle Phyrhoncu Septik düşüncede felsefenin amacı, bireyi dogmatik olarak herhangi bir konuda hiçbir yargıda bulunmadan, sadece görüşlere tabi olarak yargı gücünü askıya alma ve ruh dinginliğine (ataraxia) ulaştırmaktır.¹⁰ Hakikatin kavranamayacağı yönündeki iddialarıyla Sofistler ve Akademik Septikler, bu hükümlerinde kesin bir yargıda buldukları için Phyrhoncu Septiklerden ayrışır.

Sextus, kendi ekolünün felsefe yapış tarzının on nedenden (trope) hareketle geliştirilen tartışma modlarına (logous-topous) dayandığını söyler. Bu on kritere göre, kişi yargıyı askıya alma (epokhe) sürecini tamamlayabilir.¹¹ Öznenin, nesneyi kendi doğasındaki haliyle (ousia) bilebilmesinin mümkün olmama nedenleri olarak kabul edilen bu dayanaklar, duyum ve akıl haricinde başka bir bilgi kanalına sahip olmayan insanın hakikati (aletheis) tam olarak bilmesinin (episteme) önündeki engeller olarak görülür. Septik öğretiye göre kişi dış nesnelere (ektos hupokeimena/ta pragmata) hakkında sadece izlenimler (phantasia) edinebilir. Bu izlenimler insandan insana ve hayvandan hayvana değişebilir. Septiklere göre duyum ayırıcıdır, duyumsanan ayırıcıdır.¹² Sextus buradan hareketle dış nesnenin kendi doğası hakkında kesin bir yargı vermekten kaçınarak yargıyı askıya almanın daha doğru olduğunu savunur.¹³ Beş duyu, bu nedenle dış dünyadakilerin özünün algılanmasında tek başına yetkin bir kriter olarak kabul edilmemekte ve dış tözlerin, onları duyumsayan çeşitli hayvanlara ve insanlara duyum organlarının farklılıklarından dolayı aynı şekilde duyumsanmayacağı varsayılmaktadır.¹⁴ Duyumdaki değişiklikler, ruhsal anlamda da kendini gösterir ve düşünce (noeta/dianoian) duyumda (aistheta) ortaya çıkan farklılıklardan uzak kalmaz.¹⁵ Dolayısıyla Sextus'a göre insanlar ve hayvanların, dış nesnelere farklı izlenimler elde etmesi muhtemeldir: “*çünkü biz tereddütsüz alt nesnelere nasıl göründüklerini söyleyebilirsek de, onların gerçekte ne olduklarını, söz konusu farklılıklar nedeniyle, açıklamaya muktedir değiliz.*”¹⁶ Şu halde, dış nesnelere özü (ousia) mutlak olarak insan bilişine duyumlar ve düşünce yoluyla kapalıdır. Tıpkı doğuştan kör birinin renk konusunda hiçbir kavrama sahip olamayacağı gibi, belki de dış nesnelere beş duyumuzu aşan yönleri olabilir. Kör nasıl renkleri görmeden inkâr ederse, biz de dış nesnelere hakkında bazı yönlerden kör kalmış olabiliriz. O nedenle duyum, dış nesnelere kendi doğasındaki halini bize vermekten uzaktır. Beş duyuyu aşacak başka duyumlarla nesnenin algılanacak yönleri ve nitelikleri var olabilir.¹⁷

Phyrhoncu Septikliğin temel ilkeleri olarak bu tartışma modlarının kimisi yargı veren özne, kimisi hakkında yargı verilen nesne kimileri de her ikisi açısından yargıyı askıya almak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla doğru bilginin imkânını savunan filozofların iddia ettikleri gibi dış nesnelere bilişe açık olduğu savı, duyumların ve aklın güvenilirliği ve kavramın nesnenin özüne dair belirli ayırıcı kriterleri içermesi düşüncesi esaslı olarak eleştirilmektedir. Sextus, bu nedenle felsefi etkinliğin ilkesini (arkhe) her argümanın karşısına eşit güçte bir başka argüman çıkarmak ve bu sayede hükümlerin dogmatikleşmesinin önünü keserek herhangi bir yargıda bulunmamak olarak açıklamaktadır.¹⁸ Tüm canlılar gibi duyumdan uzak kalamadığımızı savunan Sextus, sadece görünüşü ölçüt olarak kabul ederek, irade dışı (aboulete) öznedeki duyumla ve etkiye yol açan duyumsamayı

⁹ AR-II, fr. 107-109, s. 153.

¹⁰ PA-I, fr.8-10, s. 42-43.

¹¹ Bu modlar şöyledir: “*Birincisi, hayvanlar arasındaki farklılıklar; ikincisi, insanlar arasındaki farklılıklar; üçüncüsü, duyu organlarının farklı yapısı; dördüncüsü, çevresel koşullardaki farklılıklar; beşincisi, konum uzaklık ve yerler; altıncısı, karışımlar; yedincisi, alttaki nesnelere (hupokeimenon) miktarı ve biçimi; sekizincisi, görecelilik; dokuzuncusu, oluşumun sıklık ya da seyrekliği; onuncusu gelenekler, yasalar ve ilkeler hakkında yaygın inanç ve dogmatik kanaatler.*” Bkz. PA-I, fr. 40-50, s. 52-53.

¹² PA-I, fr. 58, s. 55.

¹³ PA-I, fr. 59, s. 55.

¹⁴ PA-I, fr. 54, s. 54.

¹⁵ PA-I, fr. 85, s. 62.

¹⁶ PA-I, fr. 87, s. 63.

¹⁷ PA-I, fr. 96-98, s. 65, *Against Those in the Disciplines*, fr. 31-33, s. 46-47. Bkz. Yunus Emre Akbay, M. C. Ilgaroğlu, “Sextus Empiricus’un Phyrhonculuğun Ana Hatları Kitabı Bağlamında Septik Tartışma Modlarının Varlık, Dil ve Düşünce İlişkisi Açısından Mantıksal Bir Analizi”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 3, Sayı 8, 2017, ss.1653-1667.

¹⁸ PA-I, fr.12 s. 44.

sorgulama konusu dışında bırakır.¹⁹ Zira öznedeye ortaya çıkan etkilenimler, dış nesnelere özünü değil, bir tür subjektif yönünü insanda bırakırlar; bu etkilenimlerden hareketle dıştaki nesnelere hakkında kesin bir yargıda bulunulamaz, çünkü onlar kavranır şeyler değildir.²⁰ İnsan hakikati ne duyuyla ne de akılla kavrayabilir.²¹ Bu nedenle kuşkucu felsefenin amacı, “görünümleri (*fainomena*) ve yargıları (*noumena*) herhangi bir biçimde birbirlerine karşıt konuma getirme becerisi” (*dunamis*) kazanmaktır; bu beceri sayesinde ise onlar “birbirine karşıt şeyler ve argümanlardaki güç eşitliği nedeniyle, önce zihinsel bir duraksamaya (*epokhe*) uğruyor, bunun ardından da “ruh dinginliğine” (*ataraksia*)”²² ulaşıyorlar. Şu halde Septikler, önce öne sürülen kavramı anlıyor, onun karşısında zıtlıklar oluşturuyor; sonrasında iki argüman arasındaki eşit güçteki zıtlıklardan hareketle yargıyı askıya alıyorlar.²³

Zihin ile nesne arasındaki ilişki, Septik tartışma modlarında açıklandığı gibi herkesin ittifak ettiği bir objektif kavram temelli yargılanmış, gerekçelendirilmiş bilgiyi değil, aksine bireysel, duyum temelli kavramlara dayalı subjektif sanılara dönüşür. Her insan, hatta hayvanlar, aynı dış nesnelere farklı izlenimler, duyumsamalar elde edebilirler ve bu duyumda *özne pasif* bir haldedir. Septik, zorunlu olarak dışarıdan kendisini özneye dayatan bu duyumlardan uzak kalamaz. Ancak o, bu zorunlulukla beraber, dış gerçekliklerin duyumlara denk düştüğünü de iddia edemez.²⁴ Eşyanın özü, insan bilişine açık değildir. Ne duyum, ne duyum temelli kavramlar ne de bu kavramlarla işlem yaptığı varsayılan akıl, bilgi zemini açısından nesnenin kendi doğasındaki halini kavrayamaz. Fakat Sextus bu durumda bile kavramları septik öğreti açısından kullanılması mümkün olan araçlar olarak kabul etmekte ve akıl yürütmeyi *ruh dinginliğine* (*ataraksia*) ulaşmak için kullanmaktadır.²⁵ Bir başka ifadeyle Septikler, kavramı (duyum veya düşünce içerikli olabilir) bir ön kavram (*prolepsis*)²⁶ yani duyusal subjektif izlenim olarak kabul etmektedirler. Bunu tartışmaya başlamanın bir gereği olarak kullanmaktadırlar. Her argümanın karşısına bir başka eşit güçteki argümanı yerleştirmektedirler. Bu sayede bir iddianın kabulü onun nesnenin özünü yansıttığı anlamında değil, analizle karşısına eşit güçte başka bir argümanı koyabilmek adınadır.

Kişi, kesin yargılarda bulunmadan hayatı yaşmalıdır. Çünkü filozoflar, hakikatin ne olduğu yönünde kendi felsefelerinde kesin yargılarda bulunsalar da, bir diğer filozofla ortak bir görüşe sahip değildir. Şu hale filozof, duyuların hakikati yansıtmıyorsa yansıtmadığı konusunda karşıt görüşler arasında da bir uzlaşım olmamasını, *yargıyı askıya alma* adına bir gerekçe olarak kullanmakta ve kesin bir şekilde hüküm vermektен kaçınmaktadır. Sextus, Septiklerin bir öğreti ilkesine sahip olduğunu savunur. Bu öğretilerde Pyrrhoncu Septik, görünüşleri (*phainomena*) kılavuz edinerek içinde yaşadığı ülkenin gelenekleri (*ta patria*), yasaları (*tous nomous*), kurumları (*agogas*) ile kendi doğamızın duygulanımlarına (*ta oikeita pathē*) uyumlu bir hayatı gösteren akıl yürütme çizgisini izlediğini belirtir.²⁷ Hayat, Pyrrhoncu Septiklere göre dogmatik hiçbir yargıda bulunmadan, doğruyu araştırmaya devam ederken şu dört unsur ışığında ilerler:

a) Doğanın kılavuzluğu: Septikler, insanı doğal olarak duyumsama ve düşünme kapasitesine sahip (*aithetikoi kai noetikoi*) varlıklar olarak görür.

b) Duygulanımların zorunlu olması: Zorunlu duygulanımlar, açlıkta yemeğe yönelme, susuzlukta da su içme ihtiyacını karşılama olarak hayatı yönetir.

¹⁹ PA-I, fr. 22-23, s. 47.

²⁰ MK-I, fr. 193-194-195, s. 335, bkz. MK-I, fr. 350, s. 370.

²¹ MK-I, fr. 344, s. 367, fr. 443-446, s. 392.

²² PA-I, fr. 8-9, s. 42-43. AMu, fr. 5, s. 127.

²³ Sextus Tanrı kavramını bu şekilde analiz etmektedir. Bkz. MK-I, fr.1-27, s. 291-296, FK-I, fr. 13-194, s. 513-553, AG, fr. 57-59, s. 54.

²⁴ PA-I, fr. 87, s. 63.

²⁵ Ruh dinginliği kavramı Sextus'un kullandığı özel bir kavramdır. Anlamı herhangi bir konuda kesin yargıda bulunma zorunluluğundan kurtularak, baskılar karşısında kişinin sükûnete ermesidir.

²⁶ Antik dönemde kavram kelimesi yerine *axioma*, *arkhe*, *eidos/genos*, *ennoia*, *koinai ennoiai*, *epinoia*, *noema*, *ennoema*, *logos*, *katholou*, *katholou logoi*, *koinon*, *lektion*, ve *prolepsis* gibi pek çok kullanım vardır. Bkz. Christoph Helmig, *Forms and Concepts: Concept Formation in the Platonic Tradition*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2012, s. 14. Empiricus bu kelimelerden *prolepsis* sıkça kullanmaktadır. Biz bu kullanımı filozofun duyum verisi, bireysel ön kanaatlerden oluşan subjektif kavram olarak algıladığını tespit ettik.

²⁷ PA-I, fr. 17, s. 45-46.

c) Yasa ve ahlak geleneği: Bu geleneklere uyarak Septik, yasayı, ahlakı, dindarlığı iyi, bunlara uymayanı kötü kabul eder.

d) Sanat eğitimi: Septik, uğraştığı sanat kollarında eylemsiz kalmaz. Ancak o bu faaliyette tüm açıklamaları dogmatik olmayan bir biçimde yapar.²⁸

Özetle Sextus, kuşkuculuğun amacını kanaat (doksastois) ile ilgili meselelerde yargıyı askıya alarak sükûnete ulaşmak (ataraksia), kaçınılmaz olan duygulanımlarda itidalli (metriopatheia) davranış sergilemek olarak görür. Zira ona göre neyin doğal olarak iyi, neyin kötü olduğu konusunda kesin bir yargıda bulunmayan insan, hiçbir zorunlu yargının peşinde koşmaz, ondan uzaklaşmaya çalışmaz. Böylelikle o sükûneti yakalar.²⁹ Şimdi, genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Sextus düşüncesinde kavramın ne olabileceğini diğer iki ekole onun yönelttiği eleştirilerden hareketle ortaya koymaya çalışalım.

2. Aşkın Özcülerin Kavram Anlayışına Septik Eleştiri

Sextus'un genel felsefesinden hareketle Pythagoras, Parmenides, Platon ve bir açıdan Herakleitos'u benzer çizgideki farklı felsefeler olarak görmek mümkündür. Duyumsanan âlemin sürekli değişmesi, aynı ve özdeş kalmaması, duyumların varlığı kavramadaki eksikliği, hakiki varlığın nasıl kavranacağı ve bilineceği sorusuna alternatif bir yaklaşımın gelişmesine neden olmuştur. Buradaki filozoflar değişim probleminden dolayı asıl varlığı değişimden etkilenmeyen, *aşkın* olan şekilde kurgulayarak duyumsanan nesne ile düşünülür âlemi birbirinden ayırırlar.

Sextus'a göre Pythagoras (MÖ. 570-495) ve takipçileri varlığın özünü aşkın *sayılar* olarak kabul ederler. Bu anlayışta var olan her şey, sayılardan varlığa gelmiştir. Aşkın sayılar sayesinde duyumsanan dünya var olmuştur. 1, 2, 3 ve 4 sayısının toplamı olan 10 sayısı (tetraktis) mükemmel sayıdır; evren bu sayılara uygun ve onlara denk düşen bir matematiksel/mantıksal yapıyla kavranabilir ve açıklanabilir.³⁰ Sextus'a göre Pythagorasçılar, "*tüm şeyleri sayılara benzer*" kabul etmekte, duyumsanan cisimlerin oluşumu, duyumsanmayan aşkın sayıların yahut nedenlerin sayesinde gerçekleştiğini belirtmekte ve yargının (kavramlardan oluşan önermenin) sayıları bilen akılla gerçekleştiğini söylemektedirler.³¹ Nitekim tüm sayılar, *Bir* sayısından türerler. Bir sayısı ise düşünülür bir monad olarak aşkın özlerin özüdür.³² Şu halde kavram, içeriğini duyum verileriyle değil, bu aşkın özden aldığı sürece doğru bilgi (episteme) özlere uygun olarak bilen özde hakikatin bilinmesini sağlayacaktır. Yani kavrama, akledilen varlıklar olan sayılar temelindeki ilişkiyi kavramadır, kavram da ancak bu ilişkinin zihnileştirilmesidir. Kavramın dış dünyaya denkliği, duyumlar ve algılar üzerinden değil, akılsallar (noeta/noeton) üzerinden tesis edilmektedir. Dış dünyanın duyumları ve etkilenimlerini yadsıyan bu ekol, Sextus açısından kavramın içeriğini aşkın bir kurguyla var kılarak, duyusal kavramayı imkânsız hale getirmektedir.

Sextus'a göre Herakleitos (M.Ö. 535-475), değişmeyen tek şeyin değişim olduğu yönündeki iddiasıyla, duyumsanan varlığın başkalaştığı görüşünde Pythagorasçılara benzer. Dahası o, Sextus'a göre karşıtların bile birbirine dönüşebildiğini varsayar.³³ Ona göre tek sabit kalan, değişimin kendisidir. Herakleitos düşüncesinde değişimin idarecisi olan *logos*³⁴ (bir tür aşkın varlık); o hep aynı kalan, doğru bilginin aşkın temelidir. Dolayısıyla tam bilgi, ancak aşkın logos ile irtibata geçen *kuru ruhların* başarabildiği bir bilgi türüdür. Duyumlara dayalı algısal kavramlar ise doksadan öteye geçemez. Şu halde aşkın bir varlık olarak sadece logosun bilgisi epistemeyi mümkün kılar. Sextus'a göre karşıt görünüşler Herakleitosçu felsefede aynı töze indirgenmekte ve hatta bu karşıtlıklara aynı tözde gerçeklik atfedilmektedir. Nesnenin karşıt görünüşleri noktasında Septiklerle aynı fikirde olan

²⁸ PA-I, fr. 23-25, s. 47.

²⁹ PA-I, fr. 25-28, s. 47.

³⁰ AA, fr. 2-9, s. 185.

³¹ MK-I, fr. 94-110, s. 311-314, PA-III, fr. 153-158, s. 247-248.

³² PA-III, fr.162-163, s. 250, fr. 167, s. 252. Burada o, sayıyı reddeder. AA, fr. 10, s. 187. Filozof, sayının varlığını kavram teorisinden hareketle reddetmektedir. Son bölümde onun kavram teorisi açıklanacaktır.

³³ Herakleitos, *Fragmanlar, Testimonia- Fragmenta- Imitationes*, Çev. Güvenç Şar, Erdal Yıldız, Dergâh, İstanbul, 2016, fr. B40, s. 3, s. 51. Sextus tözlerin birbirine dönüşmesi iddiasını reddederek duyumsanan âlem hakkında kesin bir yargıda bulunmamaktadır.

³⁴ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 83: "Logos daima var olduğu halde, insanlar anlayışsız bir haldedir.". "Logos olmaksızın duyulara güvenmek barbar ruhlarla özgüdür", s. 111-119. "Çünkü bilgelik birdir, her şeye yön veren düşünceyi bilmektir", s. 157.

Herakleitosçu çizgi, bir adım ileri giderek onları gerçek sayar. Oysa Sextus, kendilerinin bunu yapmadığını, her insanda olgusal olarak görülen tek bir tözden farklı algıların varlığını *önkavramlar* (prolepsis) kabul ederek, onlara dogmatik anlamda gerçeklik tesis etmediklerini belirtir. Bu nedenle Herakleitosçular, karşıt algılara gerçeklik tesis ederek kendilerinden çok farklı bir felsefe tarzına yönelirler. Sextus'a göre Herakleitos, "*ortak aklın ölçüt olduğunu ve herkese ortak olarak görünen şeylerin ortak akıl tarafından yargı verilmiş olmaları bakımından güvenilir olduğunu ve buna karşılık, her insanın kendisine özel (özgü) olarak görünen şeylerin doğru olmadığını*"³⁵ belirtmektedir. Sextus ise sadece duyum temelli karşıt görünüş algılarını kabul ederek bunu önkavramlar olarak kullandığını belirtir. Nesnenin hakikatinin değişip değişmediği noktasında kesin bir yargıya ulaşmaz.³⁶ Şu halde Herakleitos, duyumsanan âlemi tözlerin birliği fikriyle ifsat etmekte, algının nesnenin mahiyetini bilmede işlevsiz olduğunu farklı açıdan söylemekte; aşkın logos öğretisiyle tam bilgi veren kavramı düşünsel bir zemine oturtmaktadır.³⁷ Yani Herakleitos da kavramın temeline duyumu değil, düşünceyi koymaktadır.

*Düşünmekle (noeton) var olmayı (einai) aynı*³⁸ kabul eden Parmenides'e (MÖ. 515-445) göre hakikat, değişim halinde olan duyumsanan varlıkların sanılarından hareketle değil, aklın faaliyeti olan düşünme ile aşkın ve tek halde olan varlığın kavranmasıyla (noeta/noeton) mümkündür.³⁹ Parmenides'e göre "*varlık vardır, yokluk yoktur*". Duyumsananlar, var olmayandır; onlar her zaman değişmekte ve aynı kalmamaktadır. Dolayısıyla bilgi ve tam kavram, duyumlardan hareketle değil, her zaman aynı kalan aşkın, biricik, tek halde olan *varlıktan* hareketle bilinebilir. Zaten kavranabilecek olan sadece *varlıktır* ve onun bilgisi ancak aklın faaliyetiyle mümkündür. Düşünmek ve var olmak aynı şey olduğu için kavram, var olana denk düşmektedir. Duyumun kirlenmediği zihin unsuru olan kavram güvenilir bir bilgi ögesi olarak kabul edilmektedir. Sextus'a göre Parmenides kanaate (doksaya) dayalı aklı, yani duyum verisiyle içeriği oluşan kavramı reddetmiş; aklın duyularla iştiğal ettiğinde zayıflayacağını düşünmüş, duyulara güvenmek yerine mutlak varlığa dayanan ve onu kavrayan aklı hatasız ölçüt olarak belirlemiştir.⁴⁰ Duyumlara yer vermeyerek Parmenides de Sextus'a göre kavramı ve kavramayı kökünden yok etmiştir.

Son olarak bu geleneğin en zirvesinde olan Platon (MÖ. 427-347) duyumsanan dünyanın görünüşlerden ibaret olduğunu kabul etmiş,⁴¹ ruhun bedene bürünmeden önce temaşa ettiği ideaların varlığını özü ve değişmez kaynağı olduğunu savunmuştur.⁴² Platon'a göre duyumsanan âlem idealardan pay almış⁴³ ve kaostan düzene Demiurgos sayesinde çıkmıştır.⁴⁴ Duyumlar, doksalar olarak hiçbir zaman tam bilgi düzeyine ulaşamazlar.⁴⁵ Duyumsanan dünyadaki bireyin ruhu sadece *yeniden hatırlama* sayesinde hakikati kavramakta⁴⁶ ve *eidolar* sayesinde duyumsanan dünyanın karmaşası anlam kazandırmaktadır. Sextus'a göre Platon, cisimlerin sürekli akış halinde olduğunu savunmakta ve onların *bu* (the) diye gösterilebilecek bir varlık olmadıklarını, onların yansıma olduklarını iddia etmektedir.⁴⁷

³⁵ MK-I, fr. 126-134, s. 321.

³⁶ PA-I, fr. 201-213, s. 95-96.

³⁷ Logos, evrenin salt düşünsel (nôêsis) olarak algılanan bir ilkesidir bkz. F. E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 209. Herakleitos "benim değil, logosun sesini duyduktan sonra bütün şeylerin tek bir şey olduğunu logosa uyarak söylemek bilgeliktir" der. Walter Kranz, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 63, ilgili fragman. Kavram, logostan içeriğini ve geçerliğini kazanır, duyumdan değil.

³⁸ Parmenides, *Doğa Hakkında*, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan, 2. Basım, 2017, İstanbul, s. 23, fr. III.

³⁹ Parmenides, *Doğa Hakkında*, s. 23-25.

⁴⁰ MK-I, fr. 111-116, s. 315-316.

⁴¹ Platon, *Timaios*, Çev. F. Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015, fr. 28 vd.; MK-I, fr. 141-145, s. 323-324.

⁴² Platon, *Timaios*, fr. 30e-31d, s. 39-41.

⁴³ Platon, *Phaidon*, Çev. F. Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015, fr. 111bc., s. 119-121.

⁴⁴ Platon, *Menon*, Çev. F. Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2013, fr. 98a vd., s. 81-83.

⁴⁵ Platon, *Şölen*, Çev. F. Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015, fr. 202ab., s. 82-83.

⁴⁶ Platon, *Menon*, 98a vd, s. 81-83.

⁴⁷ PA-III, fr. 54-55, s. 214; fr. 115, s. 235; AA, fr. 14-20, ss. 188-191. Bir'den pay alan sonsuz sayıdaki çokluk nasıl bir olur sorusu burada da sorulur. Sextus Platon'un teorisine itiraz eder. Sayılar arası toplama, çıkarma gibi faaliyetlerin tümünü eleştirir.

Fizikçilere Karşı adlı eserinde Sextus, *Bir* ideasının pay alma ilişkisiyle duyumsanan varlığın ilkesi olarak aşkın özler şeklinde kabulünü eleştirerek, bu kurgunun pek çok probleme kapı araladığını, sayıların (dolayısıyla ideaların) öz şeklinde kabul edilemeyeceğini savunur.⁴⁸ Sextus'a göre Platon, akli hem "gerçekten" var olanları, hem de duyulanları olanları birlikte kavramayabileceğini iddia etmiştir.⁴⁹ Ancak Sextus, ne aklın ne de duyunun tek başlarına ya da birlikte bir kriter olarak alınmayacağını savunur. Dolayısıyla Sextus'a göre düşünülenleri kavramların temeli ve yanılmaz içeriği olarak kabul etmek, akli hem düşünen hem de duyumsayan tek bir alet olarak görmek demektir. Nitekim bu durum tutarlı değildir.⁵⁰

Bu filozofların varlığın ilkeleri ve kavramın değişmez özü olarak kabul ettikleri aşkın öğretilere Sextus'un yaptığı eleştiriler oldukça uzundur. Eleştirinin kavramla ilgili yönleri özetle aşkın öz kurgularının felsefi anlamda gerekçelendirilmesindeki eksiklikleri; duyum ve akıldan hareketle kesinlik derecesinde kavramın kökenine düşüncenin yerleştirilmesi olarak ifade edilebilir. Temellendirme açısından bakıldığında insanın duyum ve akıl haricinde bir bilgi aracına sahip olduğunu söylemek, Sextus'a göre kanıtlanması gereken bir savdır. Özeldir Platon ve Epikürcülere, genelde duyumu bir zemin olarak kabul etmeyen her filozofa yaptığı şu eleştiriyi ilişkilendirerek tamamlayalım: "*Platon ve Demokritos duyuları (aistheseis) reddederek ve duyulanabilir olanları (aistheta) bir kenara atarak ve yalnızca düşünülmüş olanları (noetoi) izleyerek, şeyleri karışıklığa sokmuşlar ve yalnızca var olan şeylere ilişkin doğruluğu (aletheian) değil, aynı zamanda, şeylere ilişkin kavramı (epinoian) (ya da kavrayışı) da paramparça etmişlerdir; çünkü her düşünce (noesis) ya duyuma bağlıdır ya da duyumdan kopuk bir şey değildir ve ya deneyime bağlıdır ya da deneyimden kopuk bir şey değildir.*"⁵¹

Bu eleştiriden Empiricus'un cismanî varlıkların aşkın özlerinin olduğu ve kavramın bir bilgi ögesi olarak içerik ve uygunluk açısından epistemeye ancak bu akledilirler ile ulaştığı iddiasını dogmatik bir tutum olarak savunmayı kabul etmediğini anlamaktayız. Düşünümler, ancak duyum temelli bir zeminden kurgulanmalıdır. Duyumu reddeden filozofların aşkın özleri nasıl temellendirdikleri noktasında Sextus'un itirazları analiz edilmelidir. Çünkü aşkın öz öne sürenler Sextus'a göre bunu kanıtlamak zorundadırlar. Onlar bu aşkın öğretileri, duyumdan ve tecrübeden başka bir bilgi kanalı olmadığına göre, iki kanal dışında bir yolla yapmış olamazlar. Sextus duyuları ve etkilenimlerini zorunlu kabul ederek duyumun varlığını yadsımaz: "*kuşkucuların ölçütü "görünüştür. Çünkü duyuyu izlenimi irade dışı (abouletto) duygulanıma ya da etkiye (pathei) yol açtığından sorgulama konusu olmayan bir şeydir.*"⁵² Ancak o duyum ve onların etkilenimlerini dış nesnelerin kendileriyle aşkın veya içkin olarak bilinmeyeceğini savunarak, diğer filozoflardan ayrılır. Sextus'a göre insan ancak aracısız duyumsamaların etkilenimlerine sahip olabilir. Etkilenimler, onlara neden olan şeylerin gerçek kabul edilmesini gerektirmez. Şayet etkilenimler görünen şeylerin kendisi olursa, onların tümünü doğru kabul etmek gerekir. Aksine görünen şeyler etkilenimlere neden olan şeyler olarak kabul edilirse, onların tümü yanlış ve artık kavranılamaz olarak anlaşılacaktır. Sextus bunu şöyle özetler: "*...etkilenimlerimiz kendi başlarına bize görünmektedir ve onlara neden olan dış nesnelere, onların var olmaları muhtemel olsa da, bize görünen şeyler değildir, bu açıdan, kendi etkilenimlerimiz hakkında tamamen hatasız olsak da, dıştaki asıl nesnelere hakkında tamamen hatalı oluruz ve etkilenimlerimizin kavranır şeyler olmalarına karşılık, dış nesnelere kavranılır şeyler değildir.*"⁵³ Şu halde aşkın özcüler, özü bilecek kavram anlayışını duyumdan hareketle kurgulayamazlar. Zira duyum ancak bizde bir etkilenim bırakır ve etkilenim nesnenin özünü, kendi doğasındaki gerçekliğini kavramamaktadır: "*...çünkü biz tereddütsüz alt nesnelerin nasıl göründüklerini söyleyebilirsek de, onların gerçekte ne olduklarını, söz konusu farklılıklar nedeniyle, açıklamaya muktedir değiliz.*"⁵⁴ Dahası aşkın öz kurgusu yapan filozoflar, bunu Sextus'a göre akılla da temellendiremezler: "*...eğer duyular dış nesnelere kavramaya muktedir değilse, zihin de bunları*

⁴⁸ FK-II, fr. 258-310, s. 665-676.

⁴⁹ MK-I, fr. 141-145, s. 323-325.

⁵⁰ AA, fr. 11-23, s. 187-191.

⁵¹ MK-II, fr. 56-57, s. 405.

⁵² PA-I, fr.- 22-23, s. 47

⁵³ MK-I, fr. 193-194-195, s. 335; MK-I, fr. 350, s. 370.

⁵⁴ PA-I, fr. 87, s. 63. Filozofa göre nesne, algı ve algılayan pek çok açıdan farklıdır. Özne nesnenin doğasını hiçbir zaman doğru bir şekilde kavrayamaz.

kavramaya muktedir olamaz; böylece, bu argümandan hareketle, görünen o ki, dış alt nesnelere hakkında yargıyı askıya almaya sürüklenmekteyiz.”⁵⁵ Zira akıl, bizim duyu verilerimizden başka bir veriye sahip değildir: “...Sonuç olarak dış nesnelere hakkında izlenimlere göre yargıda bulunulduğunu söylemek saçmadır.”⁵⁶ Sextus hem duyum algısı, hem de bu algıların verileri olmaksızın eşyayı tecrübe edemeyen akli aşkın öz kurgulamada bir araç olarak görmez. Ona göre duyum ile duyumsanan arasındaki mesafe, aklın özü bilmesini de imkânsız hale getirir. Biz bu ifadelerden Sextus’un, kavramın ancak duyumla, duyumun etkisiyle var olabileceğini, kavramın aşkın bir öze uygun ve ondan hareketle varlığı kesin bilecek halde kurgulanamayacağını savunduğunu anlamaktayız. Peki, şu halde aşkın özcü felsefe yapanlar bu iddiada nasıl bulunmaktadırlar?

Sextus’a göre aşkın öz kurgusuyla kavramın epistemeyi veren bir içeriğe sahip olduğunu iddia edenler bunu dört şekilde yapabilirler:⁵⁷ a) kendinden açık bir temelden (duyumsanan ya da düşünen nesne) hareketle, b) sonsuz geri gidiş argümanı ile, c) fasit döngü argümanı ile, d) varsayım argümanı ile. Öncelikle duyumun mahiyeti (a) şıkkında belirtilen kendinden açık bir nesneyi duyumla elde etmeyi imkânsız kılar. Dolayısıyla duyum verisiyle çıkarımlar yapan akıl da ancak duyumun güvensiz etkilenimiyle işlem yaptığından, kendinden açık olan bir şey ne duyumda ne de düşüncede var olamaz.⁵⁸ Sextus, diğer filozofların aşkın özü aşkın olmayan bir temelden hareketle kanıtlamaya çalıştıklarında ise ya duyumdan ya duyumdan türetilen düşünceden temellendirdiklerini bu durumda da açık olmayan bir şeyden bir başka şeyi açık kıldıklarını, bu sürecin ya (b) şıkkında olduğu gibi sonsuz geri gidiş argümanı hatasına düştüğünü ya da (c) şıkkında olduğu gibi fasit döngü argümanına dönüştüğünü savunur. Her iki halde de açık olmayan bir temelden açık bir başka düşünülür aşkın olarak kurgulanmamış olur.⁵⁹ Geriye son seçenek olan varsayım argümanı kalmaktadır. Ancak felsefe varsayım ile değil kanıtla gerçeklik peşinde koşmalıdır. Şu halde, bir varsayım, diğer bir varsayımdan ne üstündür, ne gerçeğe uygundur ne de akli bir delil olarak öne sürülebilir.⁶⁰

Görüldüğü üzere Empiricus, bilen özne ile bilinen nesne arasında, nesnenin kendi doğasına uygun kavranışı ve bu temeldeki bir bilgi teorisini çeşitli açılardan eleştirerek reddetmektedir. Hatta o, aşkın öz kurgusundan hareketle tam bilgiyi sağladığını iddia eden kavram teorilerini de kabul etmemektedir. Nitekim birbirlerini eleştiren çeşitli görüşler, bir diğeri tarafından da onaylanmamaktadır. Ortada farklı fikirlerin iddiasından başka bir manzara söz konusu değildir. Bu eleştirilerden hareketle, çalışmamız açısından bakıldığında, Sextus’un kavram anlayışına dair önemli veriler elde etmekteyiz. Öncelikle özne, duyum verilerini elde etmede aktif değil, pasif bir konumdadır. İkincisi, duyum verisi nesnenin özünü değil, bir etkilenimini sübjektif olarak özneye dayatır. Öznede ortaya çıkan bu duyum verileri, Sextus’un önkavramlar yahut basit kavramlar (noesin) olarak isimlendirdiği kavramlardır. Zira önkavramlar kurgusu, *Retorikçilere Karşı* adlı eserinde de yaptığı gibi, Septiklerin araştırılan konunun doğruluğu ve yanlışlığı konusunda ilk adımı atmalarını, araştırmaya devam etmelerini sağlayan bir temel/başlangıç olarak anlaşılmaktadır.⁶¹ Son olarak bu tür kavrama, kavrananın özü hakkında bir yargı içermeyen duyum içeriği şeklinde kabul edilerek kullanılır. Fakat Septik, bu kullanıma rağmen, şüphesini asla bırakmaz. Septik, kaçınmadığı etkilenimlerden oluşan basit kavramı kabul eder.⁶² Şu halde kavram, varlığın özsel bilgisinden değil, onun tekil tecrübeye kavranan bir etkileniminden oluşan duyuşsal bütünlüktür.

3. İçkin Özcülerin Kavram Anlayışına Septik Eleştiri

Duyu verilerinden hareketle, bir tür zihni faaliyetin desteği sayesinde nesnenin kendi doğasındaki halini içkin bir öz temelinde anlayan filozoflar da mevcuttur. Bu grupta Aristoteles, Epikürçüler ve Stoacıların kavram teorilerinin eleştirisini ortaya koyarak Sextus’un kavram teorisinin kalan kısmı incelenecektir. Acaba Sextus, duyumunu kabul ederek zihni açıdan nesnenin özünü bilen bir

⁵⁵ PA-I, fr. 99, s. 65.

⁵⁶ PA-II, fr. 72, s. 129.

⁵⁷ PA-II, fr.48-80, s.123-131.

⁵⁸ MK-I, fr. 364, s. 373.

⁵⁹ PA-I, fr. 172, s. 82

⁶⁰ PA-I, fr. 173-174, s. 83.

⁶¹ AR, fr. 1-9, s. 127.

⁶² PA-II, fr. 10-11, s. 110-111.

kavramayı ve kavram teorisini de niçin eleştirmektedir? Aristotelesçi, Epikürcü ve Stoacı geleneklerin bu konudaki yaklaşımları ona göre niçin hatalıdır? İçkin özcülerin duyum, algı ve kavram anlayışlarındaki eksikliklerin Sextus açısından neler olduğuna odaklanarak, araştırma sorumluluğunu belirginleştirmeye çalışalım.⁶³

Aristotelesçi mantıkta kavramlar; dış dünyadaki birincil tözler ve onlardaki ilineklemlerin duyularla başlayıp, aktif aklın işlemleriyle devam eden *soyutlama* (abstraction) ile elde edildiği ve tümel bu soyutlamaların en son evresi olarak aklın sezgisiyle (nous faaliyetiyle) insan bilişi kapasitesi içinde bir sıçrayışla kavrandığı kabul edilir.⁶⁴ Bu geleneğe göre zihin doğuştan boştur,⁶⁵ bütün kavramlar tümevarımsal olarak; duyum, tecrübe, tekrar, hafıza, pasif ve aktif aklın işlemleri sonucunda, aklın sezgisiyle elde edilirler.⁶⁶ Kavramlar, dil-düşünce ve varlık arasında kurgulanan formlar uygunluk/“özdeşlik” üzerinden birer bilgi ögesine dönüşürler.⁶⁷ Sextus’un öncelikle kavrama dair yaptığı eleştirinin, bu sürecin tamamını etkileyen bir iddia olduğu görülmelidir. Sextus Aristotelesçi gelenekteki kavramın elde edilmesini *Mantıkçılara Karşı* adlı eserinde uzun ve detaylı bir şekilde tasvir eder. Ona göre Aristoteles ve takipçileri, şeylerin doğasını duyulanabilir (aistheta) ve düşünülür (noeta) olarak ayırmış, hakikatin kavranmasında iki kanal/ölçüt tesis etmiştir. Hem duyum, hem de akledilenler, açık (enarges) kanallar olarak görülmüştür. Akıl duyuma düzen veren bir üst konuma sahiptir. Ruhta aklın duyum verilerinden gelen etkilenimler oluşur. Akıl bu etkilenimleri işler.⁶⁸

Sextus, salt izlenimlerin Aristotelesçi gelenekte duyumu ve hafıza süreçlerinden sonra, Aristoteles’in deyimiyile, aktif aklın bir salt formu (ilk kavramları) olarak aklileştirdiğini söylemektedir. Yani zihin ve düşünce (aktif ve pasif akıl) duyum verilerini işleyerek hafıza yardımıyla soyutlaştırarak kavramlaştırmaktadır. Aristoteles’in zihin ve düşünce olarak bir ayırmadan ziyade akli aktif ve pasif akıl olarak anladığını belirtelim. Sextus aynı aklın salt halini zihin, işlemle ortaya çıkan halini düşünce şeklinde anlamaktadır.⁶⁹ Daha açık bir ifadeyle o, kavramı, duyum verisi olarak nesnenin özünü bilmeyi mümkün kılmayan yapıdan, mümkün kılan yapıya dönüşmesinin aynı aklın işlemleri sayesinde gerçekleştirildiği iddiasını belirginleştirmektedir. Sextus’a göre bu gelenek zihnin etkinliğinden ve düşünceden *kavram, bilim ve sanat* ortaya çıkarmaktadır. Çünkü zihin hem tekillerle hem tümellerle ilgilenmekte, tekillerin bir çatıda buluşmasıyla tümel kavram (ennoia) elde edilmektedir. Sextus, bu bir araya gelmenin son aşamasının bilim (episteme) ve sanat (tekhne) oluşturduğunu iddia ettiklerini belirtir.⁷⁰ Doksalar (kanaat), tekhne ve episteme ile aynı kanal olan duyumsamaya dayanmaktadır. Ruhun sürekli maruz kaldığı duyuma meylederek onu onaylaması da doksa olarak adlandırılmaktadır. Sextus’un bu tasviri, açıkça *II. Analitikler II 19*’da bahsedilen kavramlaştırmanın bir kısmından bahsetmemektedir. Orada Aristoteles, zihnin sıçramasını (sezgi) ve tümeli bir tür tikellerden hareketle bilmesini de söyler. Hatta o, diğer başka yerlerde, hafıza sayesinde duyumdan kesik tecrübe nesnelere verilerinin toplandığını da belirtir.⁷¹ Aristoteles soyutlamayı, kavramın bir süreci olarak görür. Ancak Sextus, soyutlama sürecine hiç değinmez. Hafızadaki

⁶³ Hakikatin kavranması ve bilinmesine yönelik, kendinden açık olan ne duyum ne de düşünce nesnesinin Sextus tarafından kabul edilmediğine bir önceki başlıkta değinmiştik. Ayrıca Sextus, *döngüsel, sonsuz geri gidış ve varsayım* argümanlarına dayalı temellendirmeleri mantık hatası olarak görür. Bu eleştiriler, tabii ki bu başlıkta incelenecek ekoller için de geçerlidir.

⁶⁴ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, Çev. Hamdi R. Atademir, MEB, İstanbul, 1989, II, 19, ss. 134-136. Duyu, algı, tümevarım, soyutlama ve tümel kavrama ulaşma burada anlatılır. Sextus soyutlama evresine atıfta bulunmaz. İlerleyen kısımlarda bunu detaylı tartışacağız.

⁶⁵ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011, fr. 429b31-430a, s. 152-154; bkz., “Güç halinde zekanın, entelekhia halinde yazılı hiçbir şeyin bulunmadığı bir tablet gibi olması zorunludur”.

⁶⁶ Buradaki aklın sıçrayışı, insan kapasitesi içinde olup biten bir süreçtir.

⁶⁷ Birinci soyutlamayla fiziksel kavramlar (basık burunluluk gibi), ikinci soyutlama ile matematiksel kavramlar (iki boyutlu matematik kavramları –üçgen- gibi), üçüncü ve en son soyutlama ile matematiksel kavramlar (kategoriler, beş tümel vd.) elde edilir. Bkz. Christoph Helmig, *Forms and Concepts, Concept Formation in the Platonic Tradition*, ss. 14-100.

⁶⁸ *MK-I*, fr. 217-221, s. 341.

⁶⁹ *MK-I*, fr. 221-223, s. 341.

⁷⁰ *MK-I*, fr. 223-226, s. 341-342.

⁷¹ Aristoteles’in soyutlama süreci (abstraction) kanaatimizce Sextus’un kasıtlı olarak yer vermediği bir süreçtir. Bunun nedeni Sextus’un kavram teorisinin tartışıldığı başlıkta ortaya konulacaktır.

birikimin daha sonradan çağrılarak aktif akıl tarafından salt kavramsal işleme açık olmasını hem eksik anlatır, hem de kendi metninin devamında yadsır.⁷²

Sextus duyumdan kopuk olan nesnelere değerlendirilmesi konusunda aklın niçin kifayetsiz kalacağını burada detaylıca belirtmez. Ancak daha sonra ele alacağı Epikürçüler ve Stoacıların yaklaşımlarından sonra genel bir ruh ve etkilenim eleştirisi üzerinden bunu cevaplar. Bu eleştiri, genel olarak ruhun bir yetkinliği sayılan aklın, nasıl olup da hem duyuyu hem de kavramı aynı anda inceleyebilen bir yapıda anlaşıldığı noktasındadır. Ayrıca kavramlar Peripatetik gelenekte anlatılan bu süreç sonucunda nesnenin özünü veren bir içeriğe sahip kabul edilmekte ve bu kavram anlayışıyla, kavramlardan oluşan yargılarda kesin doğruluk ve yanlışlık iddiasında bulunmaktadır. Bu manada Sextus Aristocuların da dogmatik olduğunu söyler. Aristoteles, duyum verisinin güvensizliğini, zihni işlemlerle (soyutlama ve genelleme) bir faaliyete dönüştürerek özün bilinmesini mümkün saymıştır. Oysa Sextus'a göre akıl duyumdan beslenerek nesnenin özünü kavrayamaz. Diğer ekollerin görüşlerini de içine alacak şekilde onun yaptığı akıl, ruh ve etkilenim eleştirisi öncesinde Epikürçüler ve Stoacıların duyum, akıl ve kavrama üzerine yaklaşımlarını belirginleştirelim. Sonrasında Peripatetiklerin de dâhil edildiği aklın duyumları özü bilen kavramlara nasıl dönüştürdüğü eleştirisine tekrar döneceğiz.

Sextus, Epikürçülerin (MÖ. 341-270) tüm duyumlanabilir olanların doğru olduğunu, onlara göre bir şeyin doğru olduğunu belirlemekle var olduğunu söylemek arasında hiçbir fark olmadığını; onlardan iddia edildikleri durumda olanların doğru, böyle olmayanların ise yanlış olduğunu belirttiğini aktarır.⁷³ Epikürçüler, ruhu ince bir madde olarak kabul ederek, duyumu kavramların temeli olarak kurgularlar. Bu noktada Aristocu kavram teorisiyle benzerlik gösteren Epikürçüler, duyumu "... dolaysız açıklığı (*enargeia*) ile doğruluğun tek ölçütüdür" şeklinde kabul etmekte ve onun "*duyu organlarına çarpan dış nesnelere dışarı akan imgeler (eidola, aporroai) tarafından meydana getirilir...*" olduğunu varsaymaktadırlar. Nitekim bu süreçte duyum verilerinin bir tür düzenlenmesiyle kavramlar elde edilmektedir. Epistemik süreç, duyum verilerinin kavramlaştırılması sonrasında, onlardan yargılara ulaşacak bilgi türlerinin, kanaat (doksa) veya inancın (hupolepsis) oluşmasını sağlamaktadır. Nitekim bu bilgi teorisi üzerine Epikürçüler mantık disiplinleri olan *Kanonikler*'i yazmışlardır.⁷⁴ Bilgi, duyumsal kökeniyle birlikte, öznedeki duyumlamaların doğruluğu ve yanlışlığından oluşmaktadır. Sextus, Epikürçülerin izlenim ve kanaatten birbiriyle uyumlu olanların açıklık (*enargeian*) olarak adlandırdıklarını ve her zaman doğru olduğunu iddia ettiklerini söyler. Bireysel anlamda elde edilen duyum, görme gibi izlenimlerin de doğru olduklarını ve bu izlenimlerle hareket eden aklın dış nesnelere haz ve acı, elem ve keder ölçütlerine göre bilebileceğini savunduklarını belirtir. Epikürçülere göre tüm duyumlar doğru iken, doğru ve yanlış, bu duyumların kavramlarını zihinde birleştirme ve ayırmada yani yargıda ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ Eğer yargı duyuma uyuyorsa doğru, şayet uymuyorsa yanlıştır.⁷⁶

Sextus, kavramın kökeninin duyumlarla başlaması konusunda Epikürçülerle ittifaktadır. Ancak o, duyumun kaynak olarak güvenilirliğinin koşulsuz kabulüne itiraz eder. Epikürçüler pasif halde olan öznenin dış izlenimlerini doğru kabul etmekle Aristoteles'in duyu verilerinin her zaman güvenilir olmayabileceği yönündeki ihtiyatlı duruşundan da farklılaşmaktadırlar. Doğru ve yanlış, bir hüküm olarak her iki düşünürde göre akli kanaate dayalı verilen hükmün dış nesnenin durumuna denk düşüp düşmemesi teorisine göre test edilmektedir. Ancak Aristoteles'in duyumun tanıklığını her zaman salt kriter olarak kabul etmediğini hatırlatalım. Ayrıca, Sextus'un ifadelerine göre Epikürçülerin kavramı, Aristotelesçi kavram teorisinden çok farklı olmayarak, tekil duyum etkilenimlerinin tümelini altında toplanmasından başka bir şekilde olması da mümkün değildir. Tümelin elde edilmesi ve nesnenin doğasına uygun bilinişi, Aristoteles'te türün değişmez bilgisine ikame edilmekteyken, Epikürçülerde daha çok kanaatin duyumlara uygunluğu ile test edilmektedir. Aristoteles gibi, Epikürçülerin de duyum temelli kavramdan hareketle dogmatik olarak doğru ve yanlış bilme adına oluşturdukları kavram teorileri ruh anlayışı üzerinden eleştirilmektedir.

⁷² MK-I, fr. 217-227, s. 341-342.

⁷³ MK-I, fr. 9, s. 395.

⁷⁴ M. Kaya Sütçüoğlu, *Sextus Empiricus Kuşkuculuk*, s. 22.

⁷⁵ MK-I, fr. 8-10, s. 395.

⁷⁶ MK-I, fr. 210-213, s. 339.

Sextus'a göre Epikürçüler, bütün duyularını doğru ve nesnenin özünü bilmeyi mümkün kılacak şekilde kabul etmekle Septiklerden ayrılmaktadırlar. Zira Sextus, duyum verileri ile duyumsananın kendi doğasındaki halinin bilinemeyeceğini savunmaktadır. Oysa Epikürçüler, her duyumu doğru kabul etmekte, duyumu güvenilir bir zemin haline dönüştürmektedirler. Tabii ki Sextus, duyumun güvenilirliği konusunda Epikürçülerin onu hatasız doğru kabul etmesini bir başka tür dogmatiklik olarak vasıflandırır.

Sextus, benzer şekilde Stoacıların da (MÖ. 336-MS.180) bütün bilgiyi ancak duyular aracılığıyla elde edildiğini savunduklarını belirtir. O, Aristoteles ve Epikürçülerden biraz farklı olmakla birlikte, Stoacıların duyum sonrasında zihni epistemik bir öge olarak duyuların üzerine yazıldığı bir levha olarak gördüklerini söyler. Buna göre Stoacılar, dış dünyadaki varlıkların duyusal izlenimlerini, ruhta ortaya çıkan bir duygulanım veya iz yahut daha genel bir ifadeyle ruhun değişimi olarak görürler.⁷⁷ Ruhtaki izlenimler ya duyu, ya da duyulardan elde edilen kavramlarla zihnin işlemleriyle ortaya çıkar. Doğru ve yanlış, epistemik bir süreç olarak kişinin kendi yargısına bağlıdır. Eğer duygulanım doğru (dış gerçeklikle örtüşür) vaziyetteyse, bu gerçek bir dış nesneden doğru bir şekilde kavranmıştır. Dolayısıyla bilen kişide bir onay (sugkathesis) durumunun ortaya çıkmasına vesile olur. Stoacılar, izlenimin bu türüne kavratıcı izlenim (katheleptika phantasia) adını verir.⁷⁸ Kavratıcı izlenim, böyle olmayan izlenimden ayrı bir kategori olarak ne Epikürçülerde ne de Aristotelesçilerde söz edilmişti. İzlenimin bu şekilde ayrımı Stoacılar özgü gözükmektedir. Şu halde bu tür olmayan izlenimler yanlıştır ve özünde bir onay sürecini gerektirmezler. Doğru bilgi de ancak *kavratıcı izlenimler* vesilesiyle elde edilebilirler. Sextus'un aktardıklarından hareketle, Stoacıların da süreci, duyu algısı (aisthesis), hafıza (mneme), duyumdan kesik halde (duyum bittikten sonra) hafızada kalmış izlenim (tuposis), aynı konudaki benzer tecrübelerden kalan hatıraların çokça tekrarı ve buna bağlı kazanılan deneyim (empeiria) ve son olarak kavramlar (notions/ennoia) şeklinde tamamlandığını anlıyoruz. Aristoteles'ten farklı olarak Stoacılar, kavramları elde edilmişlerine göre tasnif etmekte; bu tasnife göre eğer irade dışı bir kavram elde ediliyorsa bunlar *genel kavramlar* olarak adlandırmakta; irade, bilinç ve zihin çabası sonrasında elde edilenleri ise *iradi kavramlar* şeklinde isimlendirmektedirler. Birinci başlıkta ulaştığımız sonuçta belirtildiği üzere Sextus, irade dışı, öznenin pasif anlamda olduğu ve kaçınmadığı dış etkilenimlerden oluşan basit kavramı kabul etmektedir. Aksi halde felsefi bir etkinlikte bulunması mümkün değildir. Ancak, kavratıcı izlenim noktasında Stoacıları ayırır. Çünkü hangi izlenimin kavratıcı, hangisinin böyle olmadığına dair bir ölçek ve ölçüt Sextus'a göre mevcut değildir.⁷⁹

Stoacılar, akıl yürütmenin genel olarak kavramlar sayesinde mümkün olduğunu söylemekte, kavramın tümellerin doğal bir nosyonu olduğunu belirtmekte ve kavramların (notions) cisimsel tözler (corporeal) olduklarını iddia etmektedirler.⁸⁰ Kavramlar Stoacılar göre töz (hupokeimenon), asli nitelik (to poion), ilineksel nitelik (posekhon) ve bağıntı (pros ti posekhon) olmak üzere dört ana başlıkta tasnif edilmektedir. Onlar ayrıca, bunları en yüksek tümeller (summara genera/ta genikotata) olarak isimlendirirler.⁸¹ Sextus, Stoacıların ölçüt konusunda argümanla değiştirilemeyen *bilgi* (episteme), zayıf ve sahte onaylar olan *kanaat* (doksa) ve bu ikisi arasında yer alan *kavrama* şeklinde bir tasnife gittiğini belirtmektedir. *Kavrama*, kavratıcı bir izlenime onay vermektense başka bir şey değildir. Nitekim bilgi Stoacıların *Sage* adını verdikleri bilge kişide ortaya çıkarken, kanaat aptallarda bulunmaktadır.⁸² Sextus, kavratıcı izlenimin duyusal değil akli bir öge olabileceğini, çünkü yargı içerdiğini; kesin doğru izlenimin doğru olmayandan ayrıştırılacak şekilde var olmadığını; dahası duyumun doğru ve yanlış ayrıştırılacak şekilde bir temeli bulunmadığını savunur. Eğer kavratıcı

⁷⁷ M. Kaya Sütçüoğlu, *Sextus Empiricus Kuşkuculuk*, s. 24. İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007, ss. 45-51. Bu eserde Stoacıların farklı türlerine ve farklı kavram süreçlerine yer verilir. Eserde kavram türlerine daha detaylı yer verilmektedir. Ancak biz çalışmamızda Sextus'un yaklaşımına odaklanacağız.

⁷⁸ MK-I, fr. 250-261, s. 347-350. Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, Çev. Medar Atıcı, İletişim, 3. Baskı, İstanbul, 2010, s. 40-48. Sextus'un *phantasia* ve *kateleptika phantasia* ayrımı Stoacıların genel ayrımı olarak verilir. Sextus'un anlatımı buradaki ifadelerle uygun düşer.

⁷⁹ MK-I, fr. 370-412, s. 374-384.

⁸⁰ M. Kaya Sütçüoğlu, *Sextus Empiricus Kuşkuculuk*, s. 24. Stoacı tümellerin cisimsel mi zihinsel mi olduğu tartışmalı bir konudur.

⁸¹ M. Kaya Sütçüoğlu, *Sextus Empiricus Kuşkuculuk*, s. 24.

⁸² MK-I, fr. 150-153, s. 325.

izlenim yoksa kavrama da yoktur, tam bilgi de yoktur. Zira tam bilgi ancak *kavratıcı izlenim* ile mümkün sayılmaktadır.⁸³ Stoacıların izlenimde bir yargının olabileceğini savunması hem Aristotelesçiler, hem de Epikürcülerden farklı bir yaklaşımdır. Zira onlar, yargının zihinsel bir faaliyet olduğunu iddia etmektedirler.

Sextus kavranan nesne ile kavrayan özne arasındaki duyu verilerini, öznenin pasif halde olduğu bir tür etkilenim verisi olarak kabul ederek, Aristotelesçi, Epikürcü ve Stoacı yaklaşımlarda kurgulanan öznenin nesneyi bir tür duyumla bilişine karşı çıkar. Duyumlar, nesnenin ancak bizdeki sayısı kadar alana (5 duyum) hizmet etmektedir. Oysa nesnenin kendinde hali, beş duyuyla algılanmayan yönler de sahip olabilir. Şu halde duyum verisi özü değil, bir yansımayı bizlere dayatmaktadır. Ruh, bir şekilde Peripatetikler, Epikürcüler ve Stoacıların iddia ettikleri gibi, duyum verilerine göre şekillenen bir haldeyse, ki Sextus bu grupların öyle iddia ettiklerini belirtir, her seferinde algı verilerine göre şekil almaktaysa, ruhtaki temsiller ancak nesnenin algılarından ibarettir. Bir başka ifadeyle Sextus algı kesildiğinde ruhtaki izlenimin nasıl *kavratıcı izlenim* olarak nitelendirileceğini sormaktadır. Bu noktada akıllara şöyle bir soru gelmektedir: Duyumsamanın tekrarı, ruhta benzerlik ilişkisi üzerinden bir genellemeye imkân vermez mi? Nitekim kavramların dış nesnelerin hakikatini gösterdiğini iddia eden yaklaşımlardan Peripatetikler, tekrar eden duyumdan elde edilen etkilenimlerin, ruhta sıkça işlenmesinden hareketle, algının çokluğunun teklediğini ve bu algıdan soyutlamalarla kavrama ulaşıldığını iddia etmektedirler. Stoacılar ise, kavratıcı izlenim kurgusuyla, algılar arasında bir ayırıştırma yapmanın mümkün olduğunu, doğru algıların nesnesine denk düştüğünü, yanlış algıların ise bu kriteri sağlayamadığını belirtirler. En azından Aristotelesçi geleneğe tasvir edildiği haliyle bu süreçte ruh önemli bir yer tutmaktadır. Zira ruh/akıl, hem duyumları algılayan hem de bu duyumlardan hareketle kavramlara ulaşarak yargılarda bulunan, yani her iki farklı süreci yürütebilen bir etkinlik olarak kabul edilmektedir. Fakat bu süreç, Sextus açısından oldukça eleştirilen bir başka meseledir. Çünkü akıl doğrudan kendisi değil, duyular vesilesiyle dış dünya ile iletişime geçer.⁸⁴ Akıl aynı anda hem duyumsayan hem de duyumsadığını işleyen bir yeti nasıl olabilir?

Sextus'a göre izlenimin ruhta yazılması, her nasıl olursa olsun, bir yenisi eklendiğinde bozulur. Ruh, sanatı (tekhne) oluşturacak kavramları (proüpokeimenon) değişimler (epiginomenais) nedeniyle kaybeder. Eğer izlenim ruhun yönetici bölümünde ise, yönetici bölüm de kendisini kavrayamıyorsa, Sextus'a göre etkilenimi de kavrayamaz.⁸⁵ Şu halde, ne duyumlar ne de zihin, hakikati kavramak için bir aracı yahut ölçüt olmaktan uzaktır:⁸⁶ "*Fakat eğer duyular dış nesnelere (ta ekstos) kavramaya muktedir değilse, zihin de bunları kavramaya muktedir olamaz; böylece, bu argümandan hareketle, görünen o ki, dış alt nesnelere hakkında yargıyı askıya almaya sürüklenmekteyiz.*"⁸⁷ Ruh, etkilenim ve izlenimlerin depolandığı bir alan olarak da varsayılmaz. Bir başka eserinde Sextus zaten ruhun varlığının kavranmasına itiraz ederek onu yok sayar. Zira insan, kendisi bir ölçüt (akıl ve duyum) olarak kendini (kavranılan) bile kavramaktan uzaktır; insan doğruluğun/hakikatın (aletheia) bilgisini, ruhun izlenimleri teorisiyle de gerçekleştiremez.⁸⁸ Sextus'a göre zihin, bedeni kavra(ya)maz ve aynı şekilde zihin duyuları da kavra(ya)maz. Şimdi, yukarıda tekrar döneceğimize işaret ettiğimiz yeri de ekleyerek genel ruh ve etkilenim eleştirisine dönelim. Sextus'un içkin özcülerin algı, akıl ve ruh birlikteliğiyle yaptığı nesnenin özünü kavrayan kavram anlayışlarının tamamına dair bir eleştiri geliştirdiği noktaya odaklanalım.

Mantıkçılara Karşı'da Sextus duyuların ne bedeni ne de kendilerini algılayamadıklarını belirtir.⁸⁹ Şayet dogmatikler zihnin bunu yaptığını iddia ediyorsa a) ya zihin önce parçaları kavrayarak sonra kendinde bütünü (tümeli) bilir b) ya da bütünü doğrudan temasla kavrar. Her iki şık da Sextus'a göre problemlidir. Zira beden bazı parçaları akılsal şeyler değildir, akılsal olmayanların etkisi ise akılsal olmayan şekildedir. Dolayısıyla filozofa göre akılsal olmayan şeyleri kavrama iddiası

⁸³ MK-I, fr. 153-154, s. 325.

⁸⁴ PA-I, fr. 74-75, s. 129.

⁸⁵ PA-II, fr. 70-73, s. 128-129.

⁸⁶ MK-I, fr. 354, s. 358.

⁸⁷ PA-I, fr. 99, s. 137.

⁸⁸ MK-I, fr. 263-266, s. 350-351.

⁸⁹ MK-I, fr. 302-303, s. 358.

zihni akılsal olmaktan çıkarmaktadır. Öte yandan zihin duyuları kavradığında, Sextus'a göre kendisi de bir duyu haline gelmiş olur; çünkü zihnin duyuların doğasını kavraması için kendi doğasını ona adapte etmesi gerekir.⁹⁰ Bu ikinci halde de akıl, akıl olmaktan çıkıp duyum haline geçer. Sextus'a göre aklın aynı anda bu iki işlemi tesis etmesi mümkün değildir. Ayrıca akıl için duyumu, duyum için akli ve her ikisi için insanı bir bütün olarak temellendirmeye çalışmak Sextus'a göre bir döngüsellikten ibarettir.⁹¹ İzlenim, duyu verisi olarak eğer ruhta bir tür balmumu gibi iz bırakmaktaysa, Sextus bu izlenimin nesnesinden kesildiğinde veya yeni bir izlenim tecrübesi gerçekleştiğinde silineceğini, bozulacağını ve hiçbir zaman eskisi gibi olamayacağını iddia eder. Eğer izlenim ruhun ya da ruhtaki bir bölümün değişmesi ise, bu iddia izlenimin toptan reddedilmesini gerektirir.⁹² Dolayısıyla Aristotelesçilerin, Epikürcülerin ve Stoacıların izlenim ve akıl arasında kurdukları bir tür bilişle nesnenin doğasına uygun kavrama ve kavramlar, Sextus açısından temellendirilmemiştir. Ne Epikürcülerin iddia ettikleri gibi tüm duyular doğrudur, ne Stoacıların iddia ettikleri gibi kavratıcı izlenim ile izlenimi birbirinden ayırt edecek bir kriter vardır, ne de Aristotelesçilerin iddia ettikleri gibi zihin bir anda duyumu bir diğer anda kavramları işlemeye ve bu ikisini birleştirmeye muktedirdir. Kaldı ki, bu filozof ve ekollerin de kendi aralarında bir uzlaşımın olmaması, kavramın nesnenin özünü veren şekilde içkin, duyum ve akıl yoluyla kurgulanmadığının bir göstergesidir. Şu halde en doğru karar yargıyı askıya almaktır. Çünkü Septikler kimin haklı olduğunu bilmeye muktedir olmadıklarını belirtirler.⁹³

4. Sextus Empiricus'un Kavram Teorisi

Buraya kadarki kısımda, dış nesnelerin özlerinin bilinemeyeceği, duyumun ve aklın bunu gerçekleştirmekten uzak olduğu, bu iki kanal dışında başka bir bilgi kanalının olmadığı anlaşılmaktadır. Zira zihin doğuştan bir kavrama sahip değildir. Eğer bir bilgi kanalı varsa, bu ancak duyum yoluyla olur. Duyumlar, özneye kendini dayatır; özne pasif olarak bunu algılar. Duyum verileri kişiden kişiye değişir, öznenin duyumdaki eksiklikleri, duyumu etkiler. Duyum hiçbir zaman algılanan nesnenin özünü vermez. Akıl duyumdan gelen algılar dışında bir içeriğe sahip değildir. Duyum ve akıl beraber öznenin hakikatini kavrayamazlar. Şu halde, bir kavram teorisi kurgulamak mümkünse bu ancak duyum temelli olmalıdır. Ancak duyum temelli kavramların hiçbirisi, duyumsanan nesne hakkında yahut duyumsananlardan hareketle elde edilen tasavvurlar hakkında kesin yargısal içerik elemanı olarak kullanılamaz. Hatta bu görünüşler hakkında bir yargıda bulunmamak asli amaçtır. Peki, duyum temelli kavrama nasıl gerçekleşir?

Retorikçilere Karşı'da Sextus, kavramın duyumsal olarak herkeste var olduğunu belirtir. Var olanın ve olmayanın tartışmaya başlanabilmesi için bu önkavramalar üzerinden konuşmak gerekir. O, araştırılan bir konu hakkında bir önkavram olmadan, o konuda araştırma yapmanın mümkün olmadığını belirtir. Bu ön kavramları karşılarının tanımları ve bir konudaki yaklaşımları olarak görür. Kendi araştırmasına başlamak için bu genel ön kavramları (duyum temelli) şart koşar.⁹⁴

Mantıkçılara Karşı'da Sextus, kavramların duyum temelli içerikle nasıl elde edilebileceğine dair önemli bilgiler verir. Platon ve Demokritos'un duyumu reddederek kavramı düşünülür olan şeklinde ve aşkın özlere irca etmelerini eleştirdikten sonra o, her düşüncenin (noesis) ya duyuma bağlı olduğunu ya da ondan kopuk olmayıp deneyime bağlı olduğunu belirtir. Hatta filozof, rüyadaki görülenlerin temelini de duyum ve deneyimdeki tecrübeye bağlar. Delilerin gördüğü sanrılar bile, duyum temelli etkilenimlerden bağımsız olamaz: "...çünkü bu tür şey (kavram) ya deneyimde verilmiş olan şeylere benzerliğiyle ya da bu deneyimlenmiş olan şeyin büyütülmesi ya da küçültülmesi ya da bir şekilde düzenlenmesiyle edinilen (edinilebilir) bir şeydir."⁹⁵ Sextus'un bu pasajından kavramın, deneyimlenmiş olanın *büyütülmesi*, *küçültülmesi* veya *bir şekilde düzenlenmesiyle* elde edildiğini

⁹⁰ MK-I, fr. 304-307, s. 358-359.

⁹¹ MK-I, fr. 341-342, s. 367

⁹² MK-I, fr. 370-380, s. 379-385.

⁹³ PA-II, fr. 49, s. 122.

⁹⁴ AR, fr. 1-2, s. 127.

⁹⁵ MK-II, fr. 56-60, s. 404-405.

anlıyoruz. Filozof burada aklın nasıl olup da duyuşsal olan algıları algıladığı yahut onları büyütüp küçültenin hangi yeti olduğuna dair bir açıklama vermemektedir.⁹⁶

Benzer şekilde *Fizikçiler'e Karşı*'da Sextus, duyum temelli kavramların nasıl mümkün olduğu yönünde daha detaylı bilgiler verir. Burada duyum ve deneyim temelli kavramın elde edilisinde hangi yolların mümkün olduğunu şöyle sıralar:

“Genelde de, tasavvur edilen her şey (epinooumenon) ya duyuma açık olan şeylerin görünüşleri (enargon) dolayısıyla ya da bu açık şeylerden geçiş (intikal) yoluyla tasavvur edilir ve bu geçiş (intikal) yine çeşitli yollardan gerçekleşir: Bazen benzerlik, bazen (yeni bir) düzenleme, bazen kıyaslama yoluyla. Bu kıyaslama da bazen artırma bazen de azaltma yoluyla gerçekleşir. Şimdi, duyuya açık şeylerin görünüşlerinden hareketle, örneğin beyaza, siyaha, tatlıya ve acıya benzer şeyler tasavvur edilir; çünkü bunlar duyuya açık olan şeyler olmaları bakımından (zihinde yeniden) tasavvur edilebilir şeylerdir. Bu duyuya açık olan şeylerden intikal yoluyla tasavvur edilen şeyler de benzerlik yoluyla, örneğin Sokrates'e benzerlikten şu anda var olmayan, Sokrates'in tasavvur edilmesi gibi ya da düzenleme yoluyla, örneğin insan ve atın hareketle, insanla ve at arası bir yaratık hayal etmek gibi tasavvur edilirler. Kıyaslama yoluyla tasavvur etme de iki şekilde olmaktadır: Ya (duyuya açık) nesneyi (zihinde) abartarak –örneğin duyularımız aracılığıyla ortalama boyutlarda bir insan gördükten sonra onu hayalimizde abartarak “tahilla (ekmekle) beslenen bir insana benzemekten çok ormanlarla kaplı bir dağ tepesine benzeyen” bir kirklops tasavvur etmemiz gibi –ya da küçülterek- örneğin yine gördüğümüz ortalama insanı hayalimizde küçülterek bir cüce (pigme) kavramı türetmemiz gibi.”⁹⁷

Sextus'a göre duyuşsal olan, duyuşsal olduğu sürece öğretilemez; çünkü insanlar beyazın, tatlının, sıcaklığın ve kokunun ne olduğunu öğrenerek değil, deneyimleyerek elde eder. Bunlar bize doğal olarak ait olan doğrudan duyum kavramlarıdır.⁹⁸ *Mantıkçılara Karşı*'da sadece büyültme, küçültme veya bir tür düzenleme şeklindeki ifadeler *Fizikçilere Karşı*'da daha da detaylandırılmaktadır. Söz konusu tasvirde hareketle kavram oluşum şemasının detaylarını tablo üzerinde şöyle gösterebiliriz:

Şema 1: Sextus Empiricus'un Kavram Şeması

Algılama/Duyumsama	
A.) Doğrudan duyum verilerine dayalı kavramlar: <ul style="list-style-type: none">• Beyaz- Siyah gibi görseller:• Acı, tatlı gibi tat duyuları *Duyumsaldır, zihinde yeniden tasavvur edilebilirler.	B) Duyumlardan hareketle intikal yoluyla (işlem sonucu) elde edilen kavramlar: <ol style="list-style-type: none">1. <i>Benzerlik yoluyla</i> elde edilenler: Sokrates'e benzerlikten şunda var olmayan Sokrates'in tasavvuru gibi.2. <i>Düzenleme yoluyla</i> elde edilen kavramlar: İnsan + at = insan başlı at kavramı3. <i>Kıyas yoluyla</i> elde edilen kavramlar:<ol style="list-style-type: none">3.1. <i>Artırma</i>: Ya duyuya açık nesneyi zihinde abartarak: ortalama insandan kirklops (bir tür tepegöz) elde etme3.2. <i>Eksiltme</i>: Ya duyuya açık nesneyi zihinde küçülterek: ortalama insandan cüce (pigme)

⁹⁶ Sextus, aklın duyum verisini nasıl büyütme, küçültme, genelleme gibi işlemlere tabi tuttuğunu detaylı açıklamaz. Hâlbuki o, yine akli bir işlem olan soyutlamanın mümkün olduğunu belirten Aristocu geleneği eleştirmiş; aklın ne duyuyu, ne duyunun aklı anlamadığını, aklın aynı anda bu iki yetiyi gerçekleştiremeyeceğini savunmuştu.

⁹⁷ FK-I, fr. 393-397, s. 594-595. Sextus Empiricus, *Against Those in the Disciplines*, fr. 23-24, s. 44.

⁹⁸ Sextus Empiricus, *Against Those in the Disciplines*, fr. 23-24, s. 45, fr. 36, s. 48

Mantıkçılara Karşı ve Fizikçilere Karşı'da Sextus'un kavram teorisine dair vermiş olduğu örnekler, detaylı okumayla onun eserlerinin genelinde karşılaşılan bir teoriye dönüşür. Bu kitaplarda kavramın elde edilmesine dair anlattıkları filozofun *Etikçilere Karşı* adlı eserinde de aynı örneklerle birlikte tekrar eder.⁹⁹ Buradan anlaşılmalıdır ki kavramlar ya açık duyumsananlardan hareketle (renkler, tatlar veya dokunma gibi) ya da bu duyum verilerinin *arturma, eksiltme, düzenleme* (kesme+yapıştırma gibi) yahut *kıyas* yöntemiyle işlenmesiyle elde edilirler.¹⁰⁰ *Noetik* (düşünce) faaliyet, Sextus'a göre *aisthetaya* (duyulanabilir olana) açık olanların bir tür kavramı/kavranması (epinoian) faaliyetidir. Bu faaliyetin kökeni duyumdur, asla aşkın bir temele sahip değildir. Akli faaliyet ancak duyumsal bir içerikle mümkündür. Bu kavramlarla ne duyumsananın özünü bilecek bir kavram teorisi üretilebilir, ne de yargıda bu kavramları kullanarak, nesnenin özüne dair bir karar verilebilir. Sextus, bu kavramlarla ancak "*bize öyle gözükmektedir*" şeklinde bir dil kullanmanın doğru olacağını savunur. Hatta *gözüktüğü kadarıyla öyledir* şeklindeki yargının bile doğruluğu yahut yanlışlığını savunmak mümkün değildir. Bu genellemeler duyumdan hareketle elde edildiği için asla özü vermez. Genel bir at kavramını bilmeden, kişnemeyi bilmek mümkün değildir; kişneyen bir atı görmeden at kavramına sahip olmak mümkün değildir.¹⁰¹ "Tümel", bireysel dış algıların bize dayattıklarının genellenmesiyle elde edilir. Ancak tümel kavramları bilmenin, tümelin altına girecek her tekil tecrübe algısının ayrımını, hassasını, yani özüne dair bir çıkarımda bulunmayı mümkün kılmadığını anlıyoruz. Zira her insanın duyum organları, duyumsama verileri kendine hastır. Bir insanın tümeli ile bir diğer insanın aynı tümeli bilip bilmediği meçhuldür.

Sextus'un *Ruh Üzerine* şeklinde dilimize çevrilebilecek eseri maalesef kayıp olarak bilinmektedir. Fakat yukarıda işaret ettiğimiz tekrar eden bu örnekten hareketle, Sextus'un kavram teorisinin ne olduğu konusunda genel yapı itibarıyla bir noktaya ulaştığımızı düşünüyoruz. Bununla beraber *arturma, eksiltme, kıyaslama, benzerlik* gibi işlemlerin akıl tarafından nasıl gerçekleştirildiği sorusu hala cevaplanmayı beklemektedir. Daha önceden yine döneceğimizi işaret ettiğimiz Aristoteles'in soyutlama konusunu da hatırlarsak, Sextus'un asla soyutlamayı bir kavram elde etme metodu veya süreci olarak bahsetmediğini görüyoruz. Soyutlama, aklın bir işlevi olarak reddedilirken, azaltma ve eksiltme yahut kıyaslama ve benzerlik kurma nasıl zihnin bir faaliyeti kabul edilebilir? Sextus'un genel eserlerine baktığımızda bu konuda bir veriye rastlayamadık. Ancak çalışma açısından soyutlamanın kavram sürecinden tecridinin nasıl tartışmalara yol açtığını göstermek adına önemli bir konuya yer vererek başlığı tamamlayalım.

Sextus'un *Fizikçilere Karşı* adlı eserinde *ensiz uzunluk*¹⁰² kavramı konusunda fizikçiler cismnin tarifi noktasında yönelttiği bir eleştiri vardır. *Mantıkçılara Karşı*'da da yer alan bir tartışma olarak ensiz uzunluk, tartışma bakımından cismnin tarifine yapılan kavramsal bir itiraz olarak yorumlanabilir. Sextus, genel olarak cismnin "en boy ve derinlikten oluşur" şeklindeki tanımına itiraz eder. Bu tartışmada Sextus cismnin tarifinin yanlışlığı üzerinden cismnin kavranmasına toptan bir reddiye getirir. Can alıcı nokta, duyumdan hareketle elde edilen verilerden, uzunluk, en ve derinlik duyumsansa bile, cismnin tarifinde üç boyutun zorunlu olması meselesinde, boy ve uzunluğun en olmadan kavranabileceği iddiasını Sextus'un probleme dönüştürmesidir.¹⁰³ Noktanın ensiz, uzunluksuz bir varlığa sahip olamayacağını savunarak başlayan filozof, "*nokta yoksa çizgi yok; çizgi*

⁹⁹ Sextus Empiricus, *Against the Ethicists*, Tr. R. G. Bury, *Sextus Empiricus*, Volume III, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & William Heinemann LTD, Great Britain, 1976, s. 385-556, fr. 250-252, s. 507-508. "...çünkü her objenin kavranması (apprehension), ister duyumsanan (sensible) ister zihni (intelligible) olsun, ya duydu- açıklığındaki deneyimle ya deneyimle ortaya çıkmış olan şeylerin analojik çıkarımıyla (şuan var olmayan Sokrates'i, Sokrates'e benzerliğin kavranmasıyla ulaşıldığı gibi) yahut kompozisyon yoluyla (bir adamdan ve bir attan bizim kompoze etme yoluyla ikisinden var olmayan hipokentuarı (insan başlı at) kavradığımızdaki gibi, veya analojyle (sıradan bir adamdan büyümeye devasa bir Kiklopsu... ya da küçülterek cüceyi -pigme- kavramamız gibi)". (yn. İngilizce aslından Türkçeye yapılan çeviri tarafıma aittir.)

¹⁰⁰ Sextus Empiricus, *Against Those in the Disciplines*, fr. 25-34, s. 45.

¹⁰¹ PA-III, fr. 173, s. 254.

¹⁰² Bu örnek *Mantıkçılara Karşı ve Fizikçilere Karşı*'da da tekrar eden bir örnektir. Ancak Aristoteles'i ve soyutlamayı içine alacak şekilde konumuz açısından *Geometrilere Karşı* adlı eserde daha detaylı bir şekilde incelenmektedir.

¹⁰³ FK-II, fr. 375-376, s. 591-592.

yoksa en ve boy da yok” diyerek devam eder.¹⁰⁴ Sonrasında “çizgi ensiz uzunluktur”¹⁰⁵ tanımına eleştirilerini yönelterek ensiz bir uzunluk olarak çizginin kavramlaştırılmayacağını savunur. Çünkü tecrübelerde asla ensiz bir uzunluk deneyimlenmemiştir. Dolayısıyla akıl da bunu yapamaz.¹⁰⁶

Bu itirazda, Sextus’un kavram teorisi hakkındaki yaklaşımımızın bir uygulaması kendini göstermektedir. Ensiz uzunluk itirazında o, ilk önce duyum temeline bakmakta, duyumda böyle bir açık uzunluğu ensiz biçimde algılayamadığımızı söylemektedir. Ayrıca, duyumda olmayan bir ensiz uzunluğu, düşüncede hayal etmek de mümkün değildir. Zira artma, eksilme, düzenleme ve kıyas ile kavram elde etmenin mümkün olduğunu savunan Sextus’a göre duyum verilerinden hareketle zihni bir işlem olarak ensiz uzunluk hayal ederken, kademe kademe eni azaltılan bir tasavvurun, en son ulaştığı noktada en ortadan kalktıktan sonra, boyu da ortadan kalkar: “Yani, biz düşüncemizde bu şekilde, eni ortadan kaldırma noktasına gelirken aynı zamanda çizgi denilen şeyi de ortadan kaldırma noktasına gelmiş oluruz.”¹⁰⁷ *Fizikçilere Karşı*’da geçen bu fragman sonrasında Sextus kavramın nasıl elde edileceğine dair daha önce yukarıda değindiğimiz meşhur paragrafta yer verir. Ancak burada ve *Mantıkçılara Karşı*’da Aristoteles’in soyutlama yöntemine dair bir eleştiri sunmaz. Öte yandan *Geometricilere Karşı*’da aynı konuyu yeniden ele alır. Ensiz uzunluğun elde edilmesini mümkün görmeyi, hassaslık ve yumuşaklık olmadan eti, mukavemeti olmadan bedeni kavramakla eşdeğer gören Sextus, tecrübe ve deneyimde ne teni yumuşaklık, ne de bedeni mukavemetsiz kavramanın mümkün olmadığı gibi ensiz uzunluğu kavramanın da mümkün olmadığını belirtir.¹⁰⁸ Sextus, duyumda tecrübe edilmeyen ensiz uzunluk kavramının akılla da ulaşılamayacağını savunduktan sonra, Aristoteles’in bu konudaki duvardan ensiz uzunluğu kavradığımız yönündeki görüşünü analiz eder. Tecrübeye bir duvarın duyumsandığı anda, ondaki uzunluğu en olmadan da kavrayabildiğimizi savunan Aristoteles’i sofizme düşüğünü ve karşısındaki oyaladığını söyleyen Sextus argümanını şöyle tamamlar:

“Çünkü duvarın uzunluğunu ensiz olarak kavradığımızda, onu herhangi bir en olmaksızın kavramıyoruz, tersine aynı duvarda bulunan **aktüel en** olmadan kavriyoruz. Böylece uzunluğun şimdilik kavranması için bu duvarın uzunluğunu hiçbir en olmadan ondan sıyrıp, uzunluk kavramına ulaşıyoruz; herhangi bir en olmadan değil, matematikçilerin söylediği gibi, fakat bu spesifik (duvardaki) en olmadan. Ancak Aristoteles’in projesi geometricilerin tartıştığı bir tür ensiz uzunluk kavramını kurmak değildi, bütün ensizliklerin yoksun bırakılmasydı- ki bunu da o kanıtlayamadı.”¹⁰⁹

Sextus’un Aristoteles’e affettiği bu pasajın Aristoteles külliyyatında geçmediği ancak onun genel matematiksel kavramları bir tür soyutlamayla elde etmeyi mümkün gördüğü metinleriyle uyduğu kabul edilmektedir.¹¹⁰ Biz bu pasajı Sextus’un soyutlamayı bir yöntem olarak kavram elde etme sürecinde kabul etmediğinin bir göstergesi olarak algılamaktayız. Dahası bu örneklerden Sextus’un soyutlama metodunu bilinçli olarak kapattığını söylemek de mümkündür. Zira soyutlama fizik, matematik, metafizik ve mantık gibi pek çok alanın kavramlarını oluşturmada son derece önemlidir. Görüldüğü üzere Sextus bunu açıkça ve bilinçlice reddetmektedir. Fakat soyutlamayı reddederken kendi kavramlaştırma sürecindeki artırma, eksiltme gibi işlemleri aklın nasıl yaptığını, hafızada uzun süre bunları nasıl tuttuğunu açıklamaktan kaçınmaktadır. Kanaatimizce Sextus’un bu noktadaki suskunluğu eleştirilere açıktır.

¹⁰⁴ AGo, fr. 22 vd. s. 161. Nokta, boyutsuz olarak ne duyum ne de düşüncede kavranabilir değildir.

¹⁰⁵ FK-II, fr. 391, s. 594.

¹⁰⁶ FK-II, fr. 391-393, s. 594.

¹⁰⁷ FK-II, fr. 392-393, s. 594.

¹⁰⁸ AGo, fr. 54-57, s. 167-168. Çn= çevirenin notu. Sextus Empiricus, *Against Those in the Disciplines*, fr. 20-24, s. 44.

¹⁰⁹ AGo, fr. 57-59, s. 169. Filozof aynı yerin devamında tecrübeye algılanmayan ve kendi kavram teorisine uygun olmayan şekillerin tamamını reddeder. Çeviri tarafıma aittir.

¹¹⁰ AGo, s. 169, ilgili dipnot.

SONUÇ

Sextus Empiricus, bütün ekollerde olduğu gibi, Pyrrhoncu Septiklerin kendi felsefesine uygun bir kavram anlayışını ortaya koyma ve uygulama çabasındadır. Bu bağlamda o, dogmatik yaklaşım sergileyen tüm filozof ve ekollerin düşünen, düşünülen ve ikisi arasındaki ilişkiyi kurgulayan kavramalara kesinlik atfederek; nesnenin özüne uygun olduğu veya olmadığı yönündeki *kesin iddiaları* reddetmektedir. Kavram onun düşüncesinde duyum temelli etkilenimlerden oluşur; nesnenin kendi doğasını değil, bizim algıladığımız yönüne işaret eder. Septikler kavram ile kavramın nesnesini ayırmakta, kavramın nesnenin özünü gösterip göstermediğini bilmenin mümkün olup olmadığının bilinemeyeceğini savunmakta; kavramı felsefi bir araç olarak kullanmaktadırlar. Kavram, nesnenin özünü değil etkilemin bireysel, sübjektif bütünlüğüdür ve bu haliyle hep bir ön kavram olarak kalır.

Kavram, ya doğrudan herkese açık algılardan, renkler, tatlar vs. gibi, elde edilir yahut deneyimlenmiş verilerden bir tür işlemle, artırma, eksiltme, kıyaslama ve benzerlik gibi süreçlerle elde edilir. Kavram, duyum içeriğiyle aklın noetik faaliyetinin de sınırını oluşturur. Bu anlamda Septiklerin kavramı duyumla sınırlayan ilk ekollerden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca Sextus'un, tüm kavramı duyumlardan elde edilen genellemeler olarak gördüğü ve önemsemediği anlaşılmaktadır. Genellemeler akli çıkarımlarda bu özelliğiyle herhangi bir konuda kesin hüküm vermek için güvenilir bir kavram değildir. Sextus, duyumlara dayalı kavram teorisini, ekolünün felsefe yapma amacı olan yargıyı askıya alma ve ruh dinginliğine ulaşma için kullanmaktadır. Araştırılan bir iddiayı o, çeşitli zıtlıklar kurgulayarak, önce kavram analizi ortaya koymakla sonra eşit düzeyde karşıt argümanlar kurgulayarak akli yargıyı askıya almaya zorlamaktadır. Septiklerin düşünüş tarzında kavram, etkili bir unsurdur. Ancak onlar kavramları, öznenin pasif olarak maruz kaldığı dış dünya izlenimlerine indirgerler. Akıl ve duyular, bu izlenimler ötesinde ve haricinde bir zemine sahip olmadığından, kavramlar ancak duyum içeriklidir, özeldir, sübjektiftir. Septikler, hayatın devamı için bir tür önkavramı kabul ederler, fakat bu önkavrama nesnenin özüne değil, duyumlara tabidir. Önkavramlardan hareketle hiçbir dogmatik yargıda bulunmadan hayatı, doğanın akışı, duygulanımların zorunluluğu, yasa ve ahlaka tabi olma ile sanat eğitimi kurallarına uyararak yaşarlar. Kavramların kullanım amacı, duyum ve duyum, duyum ve iddia, iddia ve iddia ve iddia ve duyumlar arasında karşıtlık kurgulamak ve kişiye eziyet veren yargıda bulunma zorunluluğundan kurtarmak ve ruh dinginliğine ulaştırmaktır. Soyutlama, aklın bir işlevi olmaktan uzaklaştırılırken; artırma eksilme ve kıyas gibi başka işlemler aklın doğası ve sınırı içinde bırakılmaktadırlar. Septikler, bunun nasıl mümkün olduğunu temellendirmelidir. Eğer akıl, soyutlamayı bir faaliyet olarak yapamıyorsa, duyusal verileri algıladığında duyum, düşünce faaliyetine geçtiğinde zihin olarak kurgulanamıyorsa, duyumsal kavramların işlemlerini nasıl gerçekleştirebilir? Bu konuda Sextus'un açıklama yapmaması, kendi düşüncesinin bir açığı olarak pek ala yorumlanabilir.

Kaynakça

- Akbay, Yunus Emre, Ilgaroğlu, M. C., "Sextus Empiricus'un Pyrrhonculuğun Ana Hatları Kitabı Bağlamında Septik Tartışma Modlarının Varlık, Dil ve Düşünce İlişkisi Açısından Mantıksal Bir Analizi", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 3, Sayı 8, 2017, ss.1653-1667.
- Aristoteles, *İkinci Analitikler*, Çev. Hamdi R. Atademir, MEB, İstanbul, 1989.
- Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011.
- Brennan, Tad, *Ethics Epistemology in Sextus Empiricus*, Routledge, New York and London, 1999.
- Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, Çev. Medar Atıcı, İletişim, 3. Baskı, İstanbul, 2010.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, 7. Baskı, İstanbul, 2010.
- Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007.
- Emiroğlu İbrahim, *Klasik Mantık*, Elis Yayınları, Ankara, 2012.
- Empiricus Sextus, *Phyrhonculuğun Ana Hatları*, içinde Çev. M. Kaya Sütçüoğlu, *Kuşkuculuk*, Ayrıntı, İstanbul, 2017, ss. 41-287.
- Empiricus Sextus, *Mantıkçılara Karşı*, içinde Çev. M. Kaya Sütçüoğlu, *Kuşkuculuk*, Ayrıntı, İstanbul, 2017, ss. 289-508.
- Empiricus Sextus, *Fizikçilere Karşı*, içinde Çev. M. Kaya Sütçüoğlu, *Kuşkuculuk*, Ayrıntı, İstanbul, 2017, ss. 509-687.

Empiricus Sextus, *Against the Ethicists, (Etikçilere Karşı)* içinde Tr. R. G. Bury, *Sextus Empiricus, Volume III*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & William Heinemann LTD, Great Britain, 1976, ss. 385-556.

Empiricus Sextus *Against Those in the Disciplines*, Tr. Richard Bett, Oxford University Press, Oxford, 2018 içinde;

Empiricus Sextus, *Against the Grammarians*, Book 1, ss. 49-126.

Empiricus Sextus, *Against the Rhetoricians*, Book 2, ss.127-154.

Empiricus Sextus, *Against the Geometers*, Book 3, ss.155-183.

Empiricus Sextus, *Against the Arithmeticians*, Book 4, ss. 184-193.

Empiricus Sextus, *Against the Astrologers*, Book 5, ss. 194-218.

Empiricus Sextus, *Against the Musicians*, Book 6, ss. 219-237.

Helmig, Christoph, *Forms and Concepts, Concept Formation in the Platonic Tradition*, Walter De Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2012.

Herakleitos, *Fragmanlar, Testimonia- Fragmenta- İmitationes*, Çev. Güvenç Şar, Erdal Yıldız, Dergâh, İstanbul, 2016.

Kranz, Walter, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur Sosyal Yayınlar, İstanbul,1994.

Parmenides, *Doğa Hakkında*, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan, 2. Basım, İstanbul, 2017.

Peters, F. E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çev. Hakkı Hünler, Paradigma, İstanbul, 2004.

Platon, *Menon*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2013.

Platon, *Phaidon*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015.

Platon, *Şölen*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015.

Platon, *Timaios*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015.

Weitz, Morris, *Theories of Concepts, A History of the Major Philosophical Tradition*, Routledge, New York & London, 1988.